
Naujas žvilgsnis vienuolijų meno tyrinėjimuose

T. Račiūnaitė. **Vizijos ir atvaizdai. Basųjų karmelitų palikimas.** Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003. 288 p.

Daugeliui meno istorikų basųjų karmelitų menas visų pirma asocijuojasi su Šv. Teresės bažnyčia Vilniuje, galbūt netgi labiausiai su bažnyčios fasadu – santūriu itališko ankstyvojo baroko pavyzdžiu, kuris kažkada buvo ypač modernus architektūrinis sprendimas. Tačiau užvertęs Tojanos Račiūnaitės studiją supranti, kiek mažai žinai ir kaip miglotai nutuoki apie vienuolišką kasdienybę, tradiciją ir kultūrą – aplinką, kurioje ir buvo kuriami bažnytinio meno paminklai. Ir šiuo atveju ne tik fasadas.

Knyga kupina ne tik informacijos, nuomonių ir jas grindžiančių argumentų, bet ir nuotaikos, emocijų, išgyvenimų. Studijoje aptarimai siekia nuo barokinės architektūros, iki Sekminių „dvaselių“ – pačių vienuolių dekoratyvinių karpinių. Tačiau pagrindinis autorės dėmesys krypsta netgi ne į tai. Didžiausią vertę ir istoriografinį naujumą sudaro bandymas „įvardyti“ kultūrinę aplinką, kurioje gyveno vienuoliai, brendo bei buvo įprasminamos meninės idėjos, iš kurios semtasi dvasinių išgyvenimų. Galima teigti, jog panašios knygos ne tik negreitai sulauksime, bet kitos tokios apie basuosius karmelitus, manau, nebeparašys ir autorė. Trumpai apibūdinant studiją, galima tiesiog pasakyti, jog ji – ypatinga.

Visgi recenziją parašyti mane paskatino ne noras viešai pagirti autorę ir jos tyrinėjimus. Geriausiai tai bus padaryta tolimesniuose darbuose, kuriems pagrindu ar istoriografinė atspara ir taps T. Račiūnaitės studija. Negalėčiau abejoti ar ginčytis dėl autorės pateiktų išvadų. Šiuo metu akivaizdu, kad šalia Jėzaus Draugijos tyrinėjimų basieji karmelitai tampa „labiausiai pažįstami“ Lietuvos istoriografijoje. Todėl norėčiau keliais bruožais apibūdinti konkrečias tyrinėtąs problemas ir pasidalyti tik kai kuriais pastebėjimais dėl studijoje pasitaikančių faktų interpretavimo.

Studija nėra orientuota į kokį nors konkretų basųjų karmelitų meninį paminklą, netgi ne į jų grupę. Meninių paminklų analizė autorei tampa priemonė atkurti vienuolijos meninę ir dvasinę sąmonę,

jos raišką. Svarbu ir tai, kad autorė didelį dėmesį skiria ne tik vyrų basųjų karmelitų vienuolynams ir jų tradicijai, bet ir moterų (kartkartėmis pasitaikančius kur kas platesnius moterų basųjų karmeličių regulos ar tradicijos aptarimus galima vertinti kaip trūkumą, tačiau lygiai taip pat ir kaip privalumą), neabejotinai kadaise sudariusiems savotišką vienuoliškos tradicijos „diptiką“.

Daug dėmesio skiriama vienuoliško gyvenimo nuostatoms ir gyvenenos atspindžiams šaltiniuose. Ko gero, Lietuvos istoriografijoje apskritai pirmą kartą taip plačiai, kruopščiai ir smulkiai aptariamas vienuoliškas gyvenimas. Be ankstesnių tyrinėjimų, autorė remiasi įvairiaisiais šaltiniais – vienuolynų kronikomis, išlaidų knygomis, laiškais, vizitacijų ir inventorių aktais, taip pat XVII–XVIII a. spaudiniais. Religinės ir meninės praktikos sąveika nagrinėjama kruopščiai ir nuoširdžiai, ir tai didelis žingsnis pirmyn praplečiant žinias apie religinio meno matymą.

Vertingas kruopščiai surinktas su basaisiais karmelitais susijusių leidinių Vilniaus bibliotekose sąrašas studijoje yra pateikiamas kaip priedas Nr. 1. Jis leidžia ne tik įsivaizduoti, bet konkrečiai sužinoti ar net „pačiuopinėti“ vienuolynų bibliotekose buvusias knygas. Vertingos čia nurodytos esančios proveniencijos, kurios padeda įsivaizduoti konkrečius basųjų karmelitų vienuolynų bibliotekų rinkinius. Prasčiau ir ne taip dėmesingai aptariamos bibliotekos knygos tekste; dažnai pateikiama jose buvusių knygų statistika, tačiau retai pažymėta, kuriuo metu konkrečioje bibliotekoje buvęs nurodytas knygų skaičius (p. 53–54; 114-oji išnaša visai „pasimetus“).

Vienas dalykas, kurio knygoje galėtų pasigesti ne vienas skaitytojas – trumpa chronologinė vienuolynų, apie kuriuos kalbama studijoje, charakteristika. Studija „sukasi“ apie basųjų karmelitų vienuolynus. Nors ypač dažnai kalbama apie Vilniaus vienuolynus, jie nėra vieninteliai. Galbūt vertėjo pateikti kitų vienuolynų svarbiausių įvykių chronologiją (atskirai aptartos tik statybos p. 96–112), kuri palengvin-

tų knygos skaitymą. Gal tai būtų padėję autorei išvengti kai kurių apmaudžių klaidų: vienur (p. 112) aiškiai teigiama, kad basieji karmelitai atsikraustė į Kauną 1707 m., kitur – jog išsikūrė 1701 m. (p. 32), o toliau jų tradicijai priskiriamos XVII a. pabaiga datuojamos vėliau jiems priklausiusioje Šv. Kryžiaus bažnyčioje esančios freskos (p. 163). Beje, freskos greičiausiai irgi datuotinos kiek vėliau – XVIII a. pradžia.

Aptariant atskiras temas III dalyje taip pat gal vertėjo daugiau katalogizuoti pateiktą medžiagą. Antai ypač naudingas Šv. Teresės bažnyčios freskų sąrašas (p. 223), tačiau sąrašu ar lentele galima buvo pateikti kitus minimus basųjų karmelitų paveldo kūrinius (pagal nagrinėjamas ikonografines temas) – tai leistų skaitytojui lengviau orientuotis pristatomoje medžiagoje, taip pat sužinoti, kuriais kūriniiais autorė rėmėsi, o kurie liko nežinomi.

Dera pripažinti, kad autorė aptaria ne tik paminklus, likusius buvusiuose basųjų karmelitų vienuolynuose, bet ir išvežtus ar iškeltus kitur. Toks darbas atsekant „migruojančius“ kūrinius reikalauja papildomo tyrinėjimo, nemažai laiko. Taigi autorės indėlis šioje srityje ypač vertingas. Tik kartais, stengiantis nurodyti kūrinio, buvusio konkrečioje bažnyčioje, sukūrimo laiką, per daug pasikliaujama statybų konsekavimo data. Pavyzdžiui, dar galima suprasti, kai remiantis 1700 m. Kauno Šv. Kryžiaus bažnyčios konsekavimo data datuotos bažnyčioje tapytos jau minėtos freskas (p. 163), bet labai nepatikimas atrodo bandymas poros metų tikslumu datuoti Nukryžiuotojo skulptūrą Medilo bažnyčioje, statytoje 1754 m. (p. 166). Mat ne tik skulptūros ir paveikslai, bet ir altariai neretai buvo perkelti iš senos bažnyčios į naują.

Studijoje neretai stengiasi ne tik nustatyti atskirų paminklų sukūrimo laiką, bet ir jų pirmavaizdžius. Visa tai reikalauja nemažai papildomų tyrinėjimų, peržiūrėti gausybę šaltinių. Kartais tai tik pavieniai ir iš pirmo žvilgsnio nelabai svarbūs patikslinimai. Kitas dalykas, kad įvardijant Vilniaus basųjų karmelitų bažnyčių architektus nebuvo preciziškai įvertinta galimų projektuotojų įvairovė. Studijoje viena-reikšmiškai teigiama, kad Šv. Teresės architektas yra Constante Tencalla (p. 67, 101), o Šv. Juozapo bažnyčios – Giovanni Battista Gisleni (p. 67, 103). C. Tencallos indėlis Vilniaus architektūrai pakankamai įvertintas, tik pastaruoju metu vis daugiau abejojama, ar tai buvęs daug projektuojantis skulptorius ir architektas, ar labiau prižiūrintis ir vadovaujantis statyboms. Tuo tarpu tiek autorės nurodomi tyrinėjimai (p. 103, 29 ir 30 išnašos), tiek Stanisławo Mosakowskio išdėstyti argumentai (*Biuletyn historii sztuki*, 1997, Nr. ½, p. 92–102) labiausiai pirštų mintį, jog abi bažnyčios projektuotos G. B. Gisleni. Kaip ten būta iš tikrųjų, galės atsakyti tolimesni tyrinėjimai,

tačiau šioje vietoje belieka viltis, kad besiremiantys aptariama studija nebus tokie kategoriški.

Knygoje didžiausias dėmesys skiriamas vienuoliškam gyvenimui ir mažiau nagrinėti vienuolynų iškūrimo klausimai. Šioje srityje, ko gero, kiekvienas vienuolynas „slepia“ savo istoriją, savo bendravimo su fundatoriumi specifiką, tam nustatyti dar reikės perversti nemažai kitokio pobūdžio šaltinių. Paminėsiu vieną pavyzdį: autorė cituoja Vilniaus basųjų karmeličių kroniką, kurioje skundžiamasi, kad vienuolynas, funduotas Pacų, retai susilaukdavo kitų pagalbos. Nors jų išsilaikymą garantavo ypač dosni fundacija ir iš jos gaunamos pajamos, tačiau akivaizdu, kad vienuolės prašydavo pagalbos ir kreipdavosi į kitus. To reikalavo elgetaujancio ordino regula. Autorė tai įvardija kaip elgetiškos ir kartu elitinės vienuolijos (vienuolyno?) padėties paradoksą (p. 69). Sunku nesutikti, tik galima pridurti, kad vienuolių santykiai su fundatoriais Pacais irgi ne visada buvo puikūs. Kaip liudija LDK kanclerio Kristupo Zigmanto Paco testamentas (1665 m.), po Tvano vienuolės labai nenorėjusios grįžti į Vilnių, teisindamosios trūkstamais gyvenamaisiais pastatais, išlaikymo menkumu. Visgi vėliau, atrodo, Pacui pavyko „privilioti“ vienuoles atgal į Vilnių, pastatyti bažnyčią ir taip įgyvendinti tėvų fundaciją. Tačiau kuo vadovavosi šiuo atveju aikštingos vienuolės, nenorėjusios sugrįžti į vienuolyną, – ar dvasinio tobulėjimo nepakankamomis sąlygomis, ar „elitinio“ išlaikymo neatitinkančia gyvenamąja vieta, ar pokario suirutės baimė – galės nustatyti tik tolimesnės studijos.

Autorė naudojos labai įvairiais šaltiniais, todėl nenuostabu, jei kartais tenka pasirinkti, kurią lygiagrečiai minimą faktografinę informaciją pateikti. Šiuo atveju didžiausią klastą čia gali slėpti kitų perpasakojami šaltiniai, ypač kai yra žinomi išlikę pirminiai. Taip gali būti kartojamos klaidos. Štai, skirtingai nei teigiama, Alberto Stanislovo Radvilos kelionė vyko ne 1674 m., bet 1647 rugsėjo 22 dieną (p. 72). Sakytume, tiesiog korektūros klaida? Tačiau kur kas daugiau abejonių kyla pavarčius patį dienoraštį. Paaiškėja, jog iš tikrųjų LDK kanclerio dienoraštyje neminimos kalno, ant kurio stovi Černės vienuolynas, asociacijos su Karmelio kalnu (tik paminėta, kad vienuoliai iš Karmelio); buvo vykstama ne į Krokuvą, o iš Krokuvos. Autorės minimas Silcas – veikiausiai Siedleco miestelis netoli Krokuvos, vienuolyną juosia ne 2 mylios, bet 4.000 žingsnių. Šiuos skirtumus jau sunku įvardyti tik kaip korektūros klaidas. O viskas tik todėl, jog autorė rėmėsi ne pačia dienoraščio publikacija, bet Bartoszewicziaus atpasakojimu. Netikslumu įvardytinas ir minimas Stepono Paco testamentas, surašytas 1655 m. (p. 94, 134-oji išnaša), – Steponas tuo metu jau buvo miręs, o cituojamas testamentas 1665 m. surašytas Kristupo Zigmanto. Keista Jono Gotardo Berckhoffo vardo

(Janas) ir pavardės (naudojamos dvi formos – Berkhoffas ir Berkhoffas) rašyba (p. 202 juk nesakoma Szymonas Čechavičius ar Franciszekas Smuglevičius). Klaidelių neišvengta ir rašant Lubomirskio pavardę (p. 77).

Trečioje dalyje aptariamos įvairios ikonografinės temos basųjų karmelitų vienuolynuose. Atskirai pristatoma kristologinė, marijinė temos ir šv. Teresei skirti paveikslai bei ciklai. Ypač išpūdinga kruopšti Vilniaus Šv. Teresės bažnyčios freskų analizė, labai naudingas ir su jokia kita vienuolija nesisiejantis Šv. Teresės atvaizdų aptarimas (abejonių čia kelia gal tik 147-os iliustracijos įvardijimas). Nagrinėjimas vertingas, argumentuotas ir dažniausiai visiškai naujas meno istoriografijoje. Visgi ne visada aišku, kodėl pasirinktas būtent toks temų sudėliojimas į skyrelius. Vertėjo pagalvoti, gal plačiausias ir ikonografija turtingiausias freskų ciklas Šv. Teresės bažnyčioje (III dalis, 4 skyrius) galėjo būti aptartas prieš detalesnę plačiau paplitusių šv. Teresės atvaizdų tipų nagrinėjimą (III dalis, 3 skyrius). Sunku suprasti, kodėl atskirtas Gudagojės *Ecce homo* platus aprašymas kronikoje (III dalis, I

skyrius, 2 skyrelis) ir *Ecce homo* skulptūrų tipo paplitimas vienuolijoje (III dalis, I skyrius, 4 skyrelis), – informacija viena kitą papildo ir sudaro nepertraukiamą pasakojimą. Kitas aspektas – Nukryžiuotieji ir Švč. Mergelės Marijos atvaizdai užima svarbią vietą bažnyčiose ar vienuolynuose, ne tik basųjų karmelitų. Ir nors pateikiama medžiaga labai įdomi, ne vienu atveju pirmą kartą publikuojamos iliustracijos, daroma išvada, jog vyravo skulptūriniai Kristaus kančios atvaizdai, nuskamba gana keistokai (p. 169). Sunku tuo abejoti, mat Nukryžiuotojo skulptūros vyravo visoje LDK dailėje ...

Žinoma, šioje trumpoje recenzijoje išsakytos pastabos nekeičia nuomonės iš esmės. Nardymas po religinės sąmonės gelmes – visiškai naujas reiškinys Lietuvos istoriografijoje. Tikėkimės, ši studija taps ne išimtimi, bet puikiu pavyzdžiu kitiems tyrinėjimams. Pabaigai norėčiau dar šiek tiek paatvirauti. Prisipažinsiu, T. Račiūnaitės studiją perskaičiau ne iš karto, ne vienu „užgriebimu“. Tačiau dėl to ne tik nesigailiu, bet ir nuoširdžiai dėjuosi. Linkiu šio malonumo ir kitiems skaitytojams.

Mindaugas Paknys
Kultūros, filosofijos ir meno institutas